

नागपूर जिल्ह्यातील संत्रा उत्पादकांच्या आत्महत्येबाबत अध्ययन

डॉ. लक्ष्मी गोपालजी चरपे

Commerce, Saraswati Mahavidyalay Arts & Commerce, Bokhara, Nagpur, Rtmnu
Email: laxmicharpe@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171241

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 12(A)

Pp. 197-201

December 2025

Submitted: 19 Nov. 2025

Revised: 29 Nov. 2025

Accepted: 14 Dec. 2025

Published: 31 Dec. 2025

सारांश

प्रस्तुत संशोधनात नागपूर जिल्ह्यातील संत्रा उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक, सामाजिक व उत्पादनविषयक परिस्थितीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश असून मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. विदर्भ, विशेषतः नागपूर जिल्हा, संत्रा उत्पादनासाठी प्रसिद्ध आहे आणि "नागपुरी संत्रा" हा दर्जेदार मंडरीन प्रकार म्हणून ओळखला जातो. या अभ्यासासाठी नागपूर शहरातील 100 संत्रा उत्पादक शेतकरी कुटुंबांची निवड करून सर्वेक्षण पद्धतीने माहिती संकलित करण्यात आली. अभ्यासातून असे आढळले की बहुसंख्य शेतकरी मध्यम वयोगटातील असून त्यांच्याकडे 1 ते 10 एकरांपर्यंतची जमीनधारणा आहे. शेतकऱ्यांचे वार्षिक उत्पन्न तुलनेने कमी असून आर्थिक परिस्थिती समाधानकारक नाही. आधुनिक शेती अवजारे व शास्त्रीय पद्धतींचा वापर मर्यादित प्रमाणात होत आहे. पारंपरिक अवजारांवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून राहिल्यामुळे उत्पादनक्षमता व उत्पन्नावर विपरीत परिणाम होतो. संत्रा उत्पादनावर निसर्गातील अनियमितता, पाण्याची टंचाई, कीड-रोग, बाजारभावातील चढ-उतार, योग्य माहितीचा अभाव आणि शासनाच्या योजनांविषयी अपुरी जाणीव हे महत्त्वाचे अडथळे असल्याचे दिसून आले. अनेक शेतकऱ्यांना बाजारपेठेची पुरेशी माहिती नसल्यामुळे योग्य दर मिळत नाहीत. तसेच साठवणूक, प्रक्रिया उद्योग आणि निर्यात यांचा अभाव असल्यामुळे संत्रा उत्पादनाचा आर्थिक लाभ अपेक्षेइतका वाढत नाही.

मुख्य शब्द : संत्रा उत्पादन, नागपूर जिल्हा, नागपुरी संत्रा, शेतकरी, आर्थिक स्थिती, कृषी अर्थशास्त्र, आधुनिक तंत्रज्ञान, शास्त्रीय शेती पद्धती, बाजारपेठ माहिती, शासन योजना, विदर्भ, फळबाग शेती, प्रक्रिया उद्योग, निर्यात, जमीनधारणा.

प्रस्तावना

भारतातील बहुतेक लोकांचे जीवन व शेतीशी संबंधित उद्योग शेतीवरच अवलंबून आहे. पण ही शेती प्रामुख्याने निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे तिची फलीते फार बेभरवशाची आहेत. तरीपण शेतकरी हा सर्व देशाचा 'पोशीदा' मानला जातो. कारण सर्व अन्नधान्यांचा पुरवठा त्यांच्याकडून होतो अशा या सर्वांच्या 'अन्नदात्याची' कृषिप्रधान देशांत इतकी हलाखीची परिस्थिती का असावी? शेतीसाठी त्याला कर्ज का काढावे लागते? अपेक्षेप्रमाणे मौसम आला नाही तर त्याच्या घरात धान्य येत नाही. त्याने उत्पादित केलेल्या धान्यांचे भाव सुध्दा त्यांच्या हातात नाही. भाव ठरवतांना उत्पादनाच्या संदर्भात सर्व बाबी हिशेबात घेतल्या जात नाहीत. मुख्य म्हणजे शेतकऱ्यांचे व शेतमजुरांचे श्रम हालवले जाते. जेमतेम खर्चाची तोंड मिळवणी करण्याच्या प्रयत्नात खर्च वाढत जातो. सावकार शेतकऱ्यांच्या गळ्याशी भिडतात. जो सर्वांना सुखाने जगवतो त्यालाच हे सर्व जण सुखाने जगणे अशक्य करून सोडतात.

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतातील प्रामुख्याने ६८ टक्के लोक आजही शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहेत व जास्तीत जास्त लोकांचा उदरनिर्वाह कृषिवरच चालतो. भारताच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी तीन चतुर्थांश उत्पन्न कृषी क्षेत्रातून प्राप्त होते. भारतातील ७ लाख खेड्यातून तर महाराष्ट्रातील ७ हजार गांव खेड्यातून शेती हाच प्रमुख व्यवसाय केला जातो.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18334415

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. लक्ष्मी गोपालजी चरपे, Commerce, Saraswati Mahavidyalay Arts & Commerce, Bokhara, Nagpur, Rtmnu

How to cite this article:

चरपे, लक्ष्मी. गोपालजी. (2025). नागपूर जिल्ह्यातील संत्रा उत्पादकांच्या आत्महत्येबाबत अध्ययन. Journal of Research & Development, 17(12(A)), 197-201. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18334415>

विदर्भामध्ये संत्रा लागवड

विदर्भात व आसपास 'संत्रा' हे प्रमुख रोख पिक म्हणून गणल्या जाते. जिल्हा स्तरावर नागपूर जिल्ह्यात व तहसील क्षेत्रात प्रामुख्याने काटोल तहसील मध्ये संत्रा पिकांचे सर्वाधिक क्षेत्रफळ आहे. नागपूर जिल्हा तसेच काटोल तहसील मध्ये प्रामुख्याने 'सैल सालाचा मॅड्राईन जाती संत्रा प्रसिध्द आहे' नागपुरी संत्रा' उत्कृष्ट मॅड्राईन जातीचा संत्रा म्हणून ओळखला जातो. विदर्भाला भारताचा 'कॅलिफोर्निया' असे म्हणतात. कारण या भागात सर्वाधिक प्रमाणात संत्रा उत्पादन घेतले जाते. विदर्भात अकोला, अमरावती, वर्धा या जिल्ह्यात देखील मोठ्या प्रमाणात संत्रा उत्पादन घेतले जाते. या व्यतिरिक्त मिझोरम, नेपाळ, पंजाब व विदेशात कॅलिफोर्निया मध्येही संत्रा उत्पादन घेतले जाते.

संत्रा शब्दाची उत्पत्ती :-

या शब्दाची उत्पत्तीसंत्र्याच्या वनस्पती शास्त्रातील (Botanical survey of india)ने प्रस्तुत केलेल्या व्हॉल्यूम एकमध्ये खालील प्रमाणे निंबू वर्गीय फळासंबंधी उल्लेख आहे. भारतात विविध प्रकारची संत्रा उत्पादने जवळपास ७८ प्रकारची घेतली जातात परंतु सर्वात चांगले उत्पादनाला ष्यदजत वंदहमण म्हणून ओळखले जाते. संत्रा शब्दाची उत्पत्ती, संस्कृतमधील 'नउद्ध सम म्हणजे चांगला ;मससद्ध आणि ;ज्तपद्ध म्हणजे ;श्ववंज मससद्ध असा सांगितला आहे. एका चांगल्या फळाचा सतत पुरवठा असणारे फळ म्हणजे संत्रा असा साधारण अर्थ होतो.

नागपुरी संत्र्याची वैशिष्ट्ये :-

नागपुरी संत्रा हा जगातील मॅन्डरीयन संत्रा प्रकारातीलच एक आहे. संत्रातील गोडवा, चांगली चव, योग्य सुवास यामुळे जगातील संत्रा उत्पादनात मॅन्ड्राईन प्रकारच्या नागपुरी संत्रा हा सर्वोत्कृष्ट आहे,

संशोधन पध्दती

ज्ञानाचे क्षेत्र व्यापक करण्यासाठी एकंदर मानवी जीवन प्रगतिशील व समृद्ध करण्यासाठी संशोधन पध्दती महत्वाची ठरते. संशोधन पध्दतीत तर्कसंगत विचार प्रणालीचा उपयोग शास्त्रशुध्द रितीने समस्या निराकरणासाठी केला जातो. निवडलेल्या संशोधन विषयावर संशोधन करण्यासाठी कोणती पध्दती स्विकारावी यासाठी कृती संशोधनाच्या संशोधन पध्दतीचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. संशोधन समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी व आवश्यक माहिती संकलित करण्यासाठी संशोधन पध्दती निश्चित करावी लागते.

नमूना निवड

प्रस्तुत विषयाच्या निवडीकरिता (नागपूर जिल्ह्यातील संत्रा उत्पादकांचा वित्तीय स्थितीचा अभ्यास) करण्याकरिता नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला. या अध्ययनाकरिता कालखंड २००७—२०१६ हा कालावधी निश्चित करण्यात आला.

जेव्हा संशोधन विश्वातील किंवा समग्रातील एकांची संख्या अधिक असते तेव्हा त्या समग्रातील एकांचा एक छोट्यासा नमूना गट निवडावा लागतो आणि त्या निवडलेल्या नमून्यातून समग्राबाबत काही अनुमान काढले जातात. अशा प्रकारे समुहाबाबत तथ्ये संकलित करण्याच्या पध्दतीला 'नमुना निवड पध्दती' असे म्हणतात.

उद्दिष्ट्ये :- प्रत्येक संशोधनाची सुरुवात एखादया समस्येचे निराकरण करण्याच्या उद्देशाने होत असते यानुसार खालील उद्दिष्ट्ये आहेत.

- १) नविन तंत्रज्ञानाची माहिती शेतकऱ्यांना योग्य वेळी न मिळणे यांची कारणे शोधणे .
- २) शेतकऱ्यांना शासकिय योजना माहित नसणे यावर उपाययोजना सूचविणे.
- ३) संत्रा विक्रीबाबत असलेल्या समस्या शोधून काढणे.

पध्दतीशास्त्र :- संत्रा उत्पादकांच्या वित्तीय स्थितीचे अध्ययन विश्लेषणात्मक तसेच सर्वेक्षणात्मक पध्दतीचा समन्वय साधून करण्यात आले. तथ्यसंकलनाकरिता नागपूर जिल्ह्यातील संत्रा उत्पादकांच्या विपणी व इतर समस्यांचा अभ्यास करण्यात आला. जेणेकरून एकंदरित समाजव्यवस्थेचे संख्यात्मक आकलन करता आले.

शोधक्षेत्र :- संत्रा उत्पादकांच्या वित्तीय स्थितीचा प्रभाव नागपूर शहरावर पडल्याचे आढळते. म्हणून प्रस्तुत अध्ययनासाठी नागपूर येथील १०० संत्रा उत्पादक कुटुंबांचा अभ्यास करण्यात आला.

नमुना निवड :- प्रस्तुत अध्ययनासाठी नागपूर शहरातील सर्वभागातील शेतीवर्ग स्तरातील १०० संत्रा उत्पादक कुटुंबांचे अध्ययन करण्यात आले.

तथ्यसंकलन :- अध्ययनासाठी प्राथमिक स्रोत, दुय्यम स्रोत, निरीक्षण, मुलाखत, अनुसुची यांच्या आधारे माहिती संकलीत करण्यात आली.

गृहितकृत्ये

- १) संत्रा शेतकऱ्यांना विपणी मूल्याबद्दल माहिती नसते.
- २) बाजारपेठेत शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या बाजार भावाबद्दल पुरेशी माहिती नसते.
- ३) शासनाच्या विविध योजना शेतकऱ्यांना उपलब्ध होत नाही.

तथ्यांचे सांख्यिकीय विश्लेषण व विवरण

वार्षिक उत्पन्न :-

१०० शेतकऱ्यांच्या करण्यात आलेल्या सर्वेक्षणावरून नागपूर क्षेत्रात मध्यमवर्गीय शेतकऱ्यांचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते, तर साधारण शेतकऱ्यांचे प्रमाण कमी आहे.

सारणी क्र -१

संत्रा बागायतदारांचा वयोगट दर्शक सारणी

अ.क्र	विवरण वयोगट (वर्ष)	वारंवारिता	टक्केवारी
१	१५ ते २५	१०	१०.००
२	२५ ते ३५	३०	३०.००
३	३५ ते ४५	४०	४०.००
४	४५ ते ६०	१०	१०.००
५	६० च्या वर	१०	१०.००
	एकूण	१००	१००.००

वरिल सारणीवरून असे दिसून येते की, १०० उत्तरदात्यांपैकी १० टक्के उत्तरदाते १५ ते २५ वर्ष वयोगटातील आहेत. तर २५ ते ३५ वर्ष वयोगटातील ३० टक्के उत्तरदाते आहेत. व ३५ ते ४५ वर्ष वयोगटातील ४० टक्के उत्तरदाते आहेत. तर ४५ ते ६० वर्ष वयोगटातील १० टक्के उत्तरदाते आहेत तर १० टक्के ६० वर्षांच्या वर वयोगटातील आहेत. अर्थात अधिक उत्तरदाते हे उत्पादक गटात असल्याचे दिसून येते.

सारणी क्र -२

भूधारण क्षेत्राचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	विवरण भूधारण क्षेत्राची मर्यादा	वारंवारिता	टक्केवारी
१	१ ते ५ एकर	३०	३०.००
२	५ ते १० एकर	३६	३६.००
३	१० ते १५ एकर	२४	२४.००
४	१५ ते २० एकर	०५	०५.००
५	२० एकरच्या वर	०५	०५.००
	एकूण	१००	१००.००

वरिल सारणीवरून असे दिसून येते की, नागपूर क्षेत्रात १ ते ५ एकर भूधारण क्षेत्र असणारे ३०.०० टक्के उत्तरदाते आहेत व ५ ते १० एकर भूधारण क्षेत्र असणारे ३६.०० टक्के उत्तरदाते आहेत, १० ते १५ एकर भूधारण क्षेत्र असणारे २४.०० टक्के उत्तरदाते आहेत व १५ ते २० एकर भूधारण क्षेत्र असणारे ०५.०० टक्के उत्तरदाते आहेत, २० एकरच्या वर भूधारण क्षेत्र असणारे ०५.०० टक्के उत्तरदाते आहेत.

सारणी क्र -३

शेतकऱ्यांचे वार्षिक उत्पन्न दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	विवरण वार्षिक उत्पन्न (रूपयांमध्ये)	वारंवारिता	टक्केवारी
१	१ ते १० हजार	४०	४०.००
२	१० ते २० हजार	२५	२५.००
३	२० ते ३० हजार	२०	२०.००
४	३० ते ४० हजार	१०	१०.००
५	४० हजाराच्या वर	०५	०५.००
	एकूण	१००	१००.००

वरिल सारणीवरून असे दिसून येते की, १०० उत्तरदात्यांपैकी १ ते १० हजार उत्पन्न असलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ४०.०० टक्के, आहे. व १० ते २० हजार उत्पन्न असणारे २५.०० टक्के उत्तरदाते आहेत, २० ते ३० हजार उत्पन्न असणारे २०.०० टक्के, तर ३० ते ४० हजार उत्पन्न असणारे १०.०० टक्के, व ४० हजाराच्या वर उत्पन्न असणारे ०५.०० टक्के उत्तरदाते आहेत.

सारणी क्र - ४

शेतीसाठी सुधारित अवजारांचा व पारंपारिक अवजारांचा उपयोग दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारि
१	सुधारित	१८	१८.००
२	पारंपारिक	८२	८२.००
	एकूण	१००	१००.००

वरिल सारणीवरून असे दिसून येते की, नागपूर क्षेत्रात सुधारित अवजारांचा उपयोग करणारे १८.०० टक्के उत्तरदाते आहेत व पारंपारिक अवजारांचा उपयोग करणारे ८२.०० टक्के उत्तरदाते आहेत.

सारणी क्र - ५

संत्रा लागवड करतांना शास्त्रशुद्ध पध्दतीचा उपयोग दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारि
१	होय	७६	७६.००
२	नाही	२४	२४.००
	एकूण	१००	१००.००

वरिल सारणीवरून असे दिसून येते की, नागपूर क्षेत्रात संत्रा लागवड करतांना शास्त्रशुद्ध पध्दतीचा उपयोग करणारे ७६.०० टक्के उत्तरदाते आहेत व शास्त्रशुद्ध पध्दतीचा उपयोग न करणारे २४.०० टक्के उत्तरदाते आहेत.

सारणी क्र - ६

संत्रा बाजारपेठेबद्दल शेतकऱ्यांना पुरेशी माहिती दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारि
१	होय	८१	८१.००
२	नाही	१९	१९.००
	एकूण	१००	१००.००

वरिल सारणीवरून असे दिसून येते की, संत्रा बाजारपेठेबद्दल शेतकऱ्यांना पुरेशी माहिती असणारे ८१.०० टक्के उत्तरदाते आहेत व पुरेशी माहिती नसणारे १९.०० टक्के उत्तरदाते आहेत.

सारणी क्र - ७

निसर्गाच्या अनियमितपणाचा संत्रा उत्पादनावर होणारा परिणाम दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारि
१	थोडाफार	१४	१४.००
२	अधिक जास्त	६५	६५.००
३	काहीही नाही	२१	२१.००
	एकूण	१००	१००.००

वरिल सारणीवरून असे दिसून येते की, निसर्गाच्या अनियमितपणाचा संत्रा उत्पादनावर थोडाफार परिणाम पडणारे १४.०० टक्के उत्तरदाते आहेत व अधिक जास्त परिणाम पडणारे ६५.०० टक्के उत्तरदाते आहेत व काहीही नाही परिणाम पडणारे २१.०० टक्के उत्तरदाते आहेत.

सारणी क्र - ८

शासनाच्या विविध योजनांबद्दल माहिती दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारि
१	काही प्रमाणात	२२	२२.००
२	अजिबात नाही	३४	३४.००
३	संपूर्ण	४४	४४.००
	एकूण	१००	१००.००

वरिल सारणीवरून असे दिसून येते की, शासनाच्या विविध योजनांबद्दल काही प्रमाणात माहिती असणारे २२.०० टक्के उत्तरदाते आहेत व अजिबात नाही माहिती असणारे ३४.०० टक्के उत्तरदाते आहेत व संपूर्ण माहिती असणारे ४४.०० टक्के उत्तरदाते आहेत.

सारणी क्र – १

संत्रा लागवड करताना आर्थिक अडचणींना तोंड देणारी सारणी

अ.क्र	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारि
१	होय	३२	३२.००
२	नाही	६८	६८.००
	एकूण	१००	१००.००

वरिल सारणीवरून असे दिसून येते की, नागपूर क्षेत्रात संत्रा लागवड करताना आर्थिक अडचणींना तोंड देणारे ३२.०० टक्के उत्तरदाते आहेत व तोंड न देणारे ६८.०० टक्के उत्तरदाते आहेत.

निष्कर्ष

- संत्रा झाडाची लागवड शास्त्रशुद्ध पध्दतीने केली जात नाही.
- निसर्गाचा अनियमितपणा, अयोग्य व्यवस्थापण, आधुनिक तंत्रज्ञान नसल्यामुळे शेतकऱ्यांचे खूप नुकसान होते. सारणी क्र ३ वरून असे लक्षात आले की, शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती फार हालाखिची आहे.
- संत्रा निर्यातीमध्ये पाहिजे त्या प्रमाणात वाढ झालेली नाही.
- लागवडीसाठी सुधारित अवजारांचा उपयोग न करता पारंपारिक अवजारांचा उपयोग केला जातो.

उपाययोजना

- संत्रा हे आरोग्य वर्धक फळ आहे. आरोग्याच्या दृष्टीने त्याचे महत्व लक्षात घेता संत्र्यावर प्रक्रिया करणारे उद्योग या भागात स्थापन करावेत.
- संत्रा साठवणूकीच्या सोयी पासनाने ठिकठिकाणी उपलब्ध करून द्यावेत.
- शेतकऱ्यांनी संत्रा बागेला पाणी देण्यासाठी टिंबक सिंचनाचा वापर करावा. शेतकऱ्यांना आधुनिक उत्पादन पध्दतीने प्रशिक्षण देऊन त्यानुसार उत्पादन पध्दतीचा अवलंब करण्यासाठी अर्थसाहाय्य द्यावे.

संदर्भग्रंथ सूची

- नागपूर संत्राची सुधारित लागवड :- केंद्रीय लिंबुवर्गीय फळ संशोधन संस्था, नागपूर
- संशोधन पध्दती : प्रा. डॉ. सुधीर बोधनकर, प्रा. अलोणी
- नागपूर संत्रावरील कीड व त्यांचे व्यवस्थापन – राष्ट्रीय लिंबुवर्गीय फळ संशोधन केंद्र, नागपूर.
- संत्रा व लिंबू बागामध्ये खतांचे व्यवस्थापन :- राष्ट्रीय लिंबुवर्गीय फळ संशोधन केंद्र, नागपूर.
- संत्रा लागवड, प्रक्रिया उद्योग : गोडवा कृषि प्रकाशन, पुणे
- कृषि मार्गदर्शिका व दैनंदिनी : पंजाबराव कृषि विद्यापीठ, अकोला आवृत्ती
- संत्रा उत्पादन : गोदावरी पब्लिकेशन, नाशिक
- नागपूर संत्र्याची निर्यात
- लिंबूवर्गीय फळबागेतील पाण्याचे व्यवस्थापन
- लिंबूवर्गीय फळझाडांवरील फळगळीचे नियंत्रण
- एम.फिल प्रबंधावरून :

१२)कार्यालय

- जिल्हा फळ रोप वाटिका कार्यालय, नागपूर
- कृषि उत्पन्न बाजार समिती— पं. जवाहरलाल नेहरू मार्केट यार्ड, नागपूर.

१३)मासीके

- दैनिक सकाळ “अॅग्रोवन”
- दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स